

JOSEP BAUCCELLS I REIG

L'ESGLÉSIA DE CATALUNYA A LA BAIXA EDAT MITJANA

La història de l'Església de Catalunya a la Baixa Edat Mitjana és una sola cosa amb la vida del poble català, que es considerava, es tenia i es manifestava cristià davant les grans empreses col·lectives i en els afers quotidians, en les circumstàncies de glòria i en els moments de crisi, en la vida pública i en el secret del cor, en l'art i en el treball, en la predicació i la literatura. En una paraula, català i cristià era tot ú: des de la santedat ascètica a la satisfacció dels més corrents anhels humans. Descriure en una amplitud mínima, la història de la comunitat de gent que d'obra i de paraula professava llur fe en Jesucrist, l'amor a Santa Maria la Mare de Déu, la devoció als sants, exigiria un treball molt més extens. Ens cenyirem a la descripció d'aquells aspectes de la vida catalana baix-medieval que hom considera més propis de l'àmbit religiós i del desenvolupament de la societat eclesiàstica, integrada, com ja se sap, pels laics batejats i els clergues. És bo de recordar, però, que l'Església va estar present de manera molt efectiva i decisiva en les grans empreses que Catalunya acomplí als segles XIII-XV i també en els conflictes generals i en les crisis internes, com és ara la reconquesta de les Illes i de València, l'expansió a la Mediterrània, l'equilibri de forces amb els altres regnes de la península, el Cisma d'Occident, la guerra civil; fem memòria dels incomparables monuments arquitectònics de les catedrals i monestirs, dels meravellosos retaules, de les captivadores imatges i majestats, de la literatura extraordinària de tema religiós en una gran part de la seva producció, dels manuscrits i tractats copiats per monjos i clergues i il·lustrats amb esplèndides miniatures i, en fi, del teatre que nasqué de les representacions escèniques que floriren a l'interior dels temples i a l'aire lliure dels carrers en el pas de les processons. Així mateix es palesen sentiments religiosos al redactat dels testaments de la gent senzilla i dels nobles; amb una invocació de fe s'inicien els llevadors de comptes dels particulars, els llibres administratius dels mercaders i els manuals notariais; les nostres grans cròniques s'enceten amb aquelles conegudes paraules d'introducció «retrau mon senyor sent Jacme, que fe sens obres morta és», que el Conqueridor vegé acomplertes profèticament en la seva vida, en el sentit que, com exposa a continuació el gran rei de la crònica, fe i obres ajuntades, fan fruit. Fruit aquest i imatge aquella, simbolitzats gràficament per la silueta de les nostres ciutats i poblacions coronades per la noble fàbrica de l'església i la fletxa enlairada del campanar.

Si dels testimonis culturals i artístics llegats a les generacions futures per l'Església catalana de l'Edat Mitjana, passem l'atenció a les persones que l'encarna-

ren, ens troben amb un panorama semblant al que acabem de descriure. Els homes d'Església van al costat del monarques, dels que són consellers, ambaixadors, cancellers i confessors; ells decideixen el bé de la pàtria, a les corts on formen el braç eclesiàstic; acompanyen els exèrcits i estols que marxen a la reconquestes i a tota mena de batalles; contribueixen a les despeses generals a través dels impostos que graven els territoris; exerceixen justícia en els alts tribunals i als respectius senyorius; són entesos en dret civil i en el canònic; predicadors del bé, sobresurten uns en santedat, i d'altres es deixen emportar per l'afany de benestar. Són molts els noms dels personatges famosos, però encara són més nombrosos els que el seu nom no ens diu res avui dia; tots ells, cristians i catalans, són els protagonistes de la nostra narració, perquè, havent recollit els anhels i aspiracions del poble, han forjat les grans línies de la vida col·lectiva medieval, a vegades en la mateixa direcció i a vegades en sentit quelcom divergent a les normatives dictades per l'autoritat eclesiàstica.

LA RELIGIOSITAT DEL POBLE

Només que hom s'endinsi una mica en el coneixement de l'Edat Mitjana, descobrirà sense dificultats que el poble vivia immers en un real clima de religiositat, les característiques principals de la qual anem a descriure tot seguit. Abans si se'm permet, però, de convocar el lector, al so de les *esquelles* del campanar, a què dirigeixi la seva atenció sobre la manera que tenia aquella gent de viure la fe. El dringueix de campanes acompanyava aleshores totes les activitats de la vida. Amb el seu so avisaven el veïnatge a iniciar i acabar la feina, el convidaven a participar en la gatzara o en el dolor de les celebracions familiars i socials, advertien a propis i a vianants dels perill que corrien si més enllà del toc de la campana dita seny del lladre —quan a les ciutats es tancaven les portes de les muralles— s'atrevien a circular per carrers mal il·luminats o totalment a la fosca. Arreu, els tocs de campanes marcaven el pas de les hores i dels dies, de les setmanes i dels mesos, el ritme de l'any; sols a finals del segle XIV la gran ciutat de Barcelona comença a comptar amb el servei horari amb els tocs pertinents de campanes donats pels homes rellotgers instal·lats per torns a l'estatge superior del campanar. Les campanes acomplien una funció alhora religiosa i civil, sense que una es podés donar deslligada de l'altra. Tan íntimament s'entrellaçaven!

Bon compliment de deures i preceptes

La típica relació dels valors treball-distracció i repòs-pregària anava regulada per una sola llei: santificaràs les festes, la del tercer manament que Déu donà a Moisès a la muntanya del Sinaí. No hi ha dubte que l'aspecte relatiu al repòs presentava un

al·licient fort a la gent que vivia dedicada al treball tantíssimes hores la jornada –àdhuc nit i dia hi passaven els aprenents entre l'ensinistrament de l'ofici i les obligacions de criat de la casa del mestre. L'Església, en disposar com a festes uns quarante dies a l'any que sumats als diumenges resulten uns noranta, gairebé una quarta part dels dies de l'any, compensava una mica la manca d'una ordenació laboral mínima, que havia de trigar segles en arribar. L'aspecte religiós d'aquells dies, l'anar a missa, acostumà a ésser ben atès per tothom, llevat dels barbers i dels notaris als que el repòs obligat proporcionava clientela abundant, i els pescadors que aprofitaven la bonança del temps conforme es presentava i miraven el guany que provenia de la demanda a la temporada llarga d'abstinència de carn. Cosa aquesta que obligà l'autoritat eclesiàstica a intervenir-hi, i també a la civil que vetllava el recte compliment dels deures sòcio-religiosos.

La religiositat de la gent es basava sobre els fonaments, febles des del punt de vista de la teologia que tan predicament gaudia aleshores amb professors eminents i universitats famoses, que els proporcionaven les senzilles exposicions dels dogmes i de la moral que el rector de la parròquia donava cada diumenge al curs de la missa, cognominada major o principal per aquesta raó. Tanmateix, a la quaresma i les diades principals de l'any, el poble tenia ocasió, a hores de la tarda, d'escoltar els sermons especials dels frares –franciscans, dominicans, carmelitans o trinitaris–, cridats expressament pel rector a petició sovint del propis fidels. Després del sermó de la missa, seguia un apartat exhortatiu format per la lectura de disposicions sinodals noves i velles que calia tenir en compte, l'anunciat de la concessió d'indulgències annexes a una pelegrinació o al lliurament d'almoines per la redempció de captius o l'obra d'un santuari, i la lectura de les circulars episcopals i deganals arribades durant la setmana, en les que mai no faltava la llista de les persones que pel seu comportament en contra de la fe i els costums, queien en la consideració de pecadors públics, a fi que tots els ajudessin a esmenar-se o procuressin evitar de tractar amb ells, si persistien en la seva conducta escandalosa. A la sortida de missa, la gent s'aturava per comentar les notícies rebudes, explicar-se mútuament els incidents de la setmana, establir contractes i efectuar compres a les parades que els venedors habituals i oportunistes muntaven allí mateix. Ben mirat, un quadre viu de petit mercat, obert al redós del temple, en el terror del cementiri, convertit per aquest fi i en mantes ocasions semblants, en plaça pública de la població.

L'actitud dels fidels envers els sagraments de la confessió i la comunió, en perfecte similitud amb la fidelitat demostrada al percepte dominical, s'atengué a la lletra de la disposició del concili Laterà IV, del 1215, que fixà l'obligació de confessar-se almenys una vegada l'any i de combregar per pasqua, i que a Catalunya fou urgit a partir del concili de Lleida del 1229. Els rectors, en canvi, per donar bon exemple, devien celebrar la missa a la parròquia tres cops l'any o bé combregar-hi tres vegades, en el supòsits d'estar-ne habitualment absents o no haver rebut l'ordre sacerdotal, respectivament. Tal deure sols es podia satisfer a la pròpia parròquia,

amb l'intent clar que el rector portés un control minuciós de l'estat espiritual del ramat a ell confiat. Quasi ningú s'abstenia de l'obligació, i pocs eren els que obtenien del Papa o del bisbe permís per a triar-se el confessor i poder combregar unes quantes vegades l'any.

Quant a la institució matrimonial, els prelats i la gent, que coincidien en l'admissió sense discussions de la finalitat procreativa i la indisolubilitat, no acabaren mai de posar-se d'acord en el tema concret de la celebració de la cerimònia que concedia validesa al contracte bilateral dels esposos. Per a l'autoritat, imbuïda com estava del dret romà, existien unes regles claus: celebració a la faç de l'Església, amonestacions prèvies i benedicció del sacerdot; la gent, per la seva banda, es deixava guiar per la tradició: celebrar el casament al moment, lloc i davant de qui els semblés millor. Per més que l'autoritat eclesiàstica no es va cansar d'urgir l'acompliment de les prescrites regles i que a les unions formalitzades sense atendre-s'hi les titllés de matrimoni clandestí, la contesa no va finir aleshores; s'acabà amb la victòria del criteri legalista per part del concili de Trento, el 1563.

Per consegüent, es donà un elevat índex en el compliment dels deures religiosos. És una de les característiques de l'època medieval, molt important certament perquè, en una comunitat ben trabada i estructurada segons el model feudal, no hi cabien excepcions en el camp de la fe: tothom era cristià, del del rei al pobre captaire, del bisbe al clergue sense ofici ni benefici. No es preveia ni es podia pensar en la possibilitat de conjuir persones batejades i no batejades. Per això els pares s'apressaven a fer batejar els seus fills a les poques hores d'haver nascut, amb el convenciment íntim que els hi proporcionaven la manera efectiva de tenir obertes les portes de la salvació eterna, més que més davant la contingència preocupant dels estralls que ocasionava en la mainada l'alta mortalitat infantil. Com una mena d'excepció a la regla general, es tolerava la residència de jueus. Aquests formaven comunitats importants a les ciutats i viles del país: Girona, Besalú, Barcelona, Tàrraga, etc., i foren obligats a portar en el vestit un distintiu que els diferenciés tothora, a escoltar sermons que els induïssin, vanament, a convertir-se, i a batejar-se, arran de les destruccions dels calls el 1391. És un exemple típic, i trist, de les dificultats que, malgrat la bona voluntat d'alguns i els interessos econòmics d'altres, comptava la coexistència de grups de persones que professessin una fe diferent.

Els darrers instants de la vida d'una persona transcorrien també sota el signe de la fe, amb la recepció del viàtic i de l'extrema unció, en un acte solemne que, segons la devoció, la riquesa i, un bon xic, la vanitat ostentosa del protagonista i de la seva família, revestia un notable esplendor amb la processó que formaven el sacerdot celebrant i els seus acompanyants, adés els escolans i el sagristà sols adés un nombre de clergues que, a vegades, passava del centenar. Encara en vida, els fidels fixaven unes disposicions sobre la voluntat d'ésser enterrats en els cementiris de les catedrals, dels convents i monestirs o bé en el de la parròquia corresponent, portats pel desig de reposar en recinte sagrat, a l'ombra de les parets protectores de les esglésies més estimades.

L'anhel de «veure Déu» i la devoció als sants

L'espiritualitat pròpia dels cristians medievals de casa nostra va evolucionar vers el descobriment de la Humanitat de Crist i dels sants, i per extensió anàloga la humanitat de Déu, en unes formes devocionals comunes amb la cristiandat d'Europa, però amb uns peculiars matisos, el denominador comú dels quals és la mesura. En un afany de concretar la humanitat de Crist, se l'imaginaren, a la manera dels senyor feudal de visita ràpida als seus súbdits, que es presentava als fidels el temps que durava l'elevació de l'Hòstia consagrada durant la missa per part del sacerdot celebrant, repartint beneficis als que tenien la fortuna de poder-lo veure. Era la visita del Senyor, el gran, l'escrit en majúscula, millor encara, el Senyor-Déu, al que convenia contemplar bé amb llum i temps suficient. Per aconseguir la il·luminació es tirà mà del recurs de posar una candela a disposició de l'escolà a fi que aquest, encesa i enlairada, l'acostés a les mans del celebrant al moment que elevava l'Hòstia a la vista dels assistents, els quals li pregaven insistentment que ho allargués una estona, en atenció també a aquells que havent sentit el toc previ de campanes del campanar, entraven al temple o es disposaven interiorment a gaudir de la mercè de «veure Déu». Però no satisfets del tot amb una visita tan fugaç, encara que repetida diàriament, i enduts pel desig de rebre tots alhora la gràcia del Senyor-Déu que passa enmig del seu poble, beneint-lo i confortant-lo, és natural que acceptessin amb entusiasme la idea de celebrar una processó el dia que, per voluntats dels papes el 1264 i 1317, l'Església universal celebrava la festa del Corpus Christi. Barcelona des del 1320, i en dates semblants Vic i Girona i Perpinyà, foren les primeres ciutats catalanes i d'Europa que organitzaren la processó per no perdre's l'oportunitat de veure Déu, de contemplar el Senyor dels senyors i d'honorar-lo llargament i com cal, car és *Ell mateix que passa fent el bé, com en aquells temps pels pobles de Palestina*. L'onada de creixent devoció portà els fidels a ofrenar grans quantitats de candeles i ciris per cremar al moment de l'elevació a instituir beneficis i construir altars i capelles a honor del Cos de Crist, del Corpus Christi. El corrent místic, sota l'impuls de les sotragades greus de fam (1333, «lo mal any primer», de molts documents) i de pestes (iniciades amb la mortífera pesta negra el 1348) que a un ritme sovintejat s'anaren repetint, i a causa de la tendència innata a l'abarrocamment de les manifestacions humanes, la devoció de veure Déu es tornà més estàtica, per una part, i insí en la presència real de Crist en l'eucaristia, i, per altra banda, es decantà vers els sofriments de Crist i de la Mare de Déu, l'etapa prèvia a la glorificació futura prefigurada en la Transfiguració de Jesús a la muntanya del Tabor. Són temps d'ascetisme i de penitència, privada i pública, corporar i espiritual, per tal d'aconseguir de Déu que retiri els flagells i alleugi les misèries dels homes i de les poblacions.

El cultiu de l'espiritualitat, endemés de la missa i la processó, s'alimentava de la narració de fets miraculosos atribuïts a l'eucaristia i als sants, que corrien de boca en

boca o que es llegien als llibres piadosos, en els que la fantasia de l'escriptor barrejà, completà i arrodoní les antigues i noves llegendes i històries. Circulaven nombrosos textos, escrits en vers o en prosa, que a partir de finals del segle XIII es basaren en la famosa obra *Flos Sanctorum* o *Llegenda Àuria*, una recopilació d'unes tres-centes vides de sants, escrita pel bisbe de Gènova Jaume de Voragine (Jacobus de Varazze), que tot seguit fou traduïda al català. La gent culte i rica comptava, endemés, amb la possibilitat de servir-se dels *Llibres d'hores*, que contenien unes pregàries a l'estil de les que resaven els sacerdots, el *Purgatori de Sant Patrici*, un recull de contes fantasiosos relacionats amb l'apòstol d'Irlanda, i d'altres llibres manuscrits, mentre que el poble, ignorant i pobre, disposava de la contemplació de les escenes figurades a les excepcionals pintures murals, i als portals i capitells de les esglésies romàniques i gòtiques, i a les predeles i retaules que la devoció encomenà als pintors més celebrats –recordem, si més no, la cel·la de Sant Miquel del monestir de Pedralbes, decorada per Ferrer Bassa el 1346–, i l'assistència a les representacions que tenien lloc a l'interior dels temples unes quantes vegades l'any sobre fets narrats als llibres de la Sagrada Escripura (es considerava un delicte posseir el text de la Bíblia en català, i Jaume I ordenà la destrucció d'exemplars, el 1233) i sobre elements manlevats del món mitològic romà i l'època primitiva. Imaginem-nos de quina manera es devia despertar la imaginació creativa de la gent quan la nit de Nadal les cinc hores que anaven de mitja nit a la missa del gall les transcorrien a l'interior de les esglésies entre diversions de tota mena, per exemple fent volar ocells agafats els dies abans, i representacions acordades amb el contingut de les lectures de l'ofici de matines, en les que es destaca el *Cant de la Sibila*, una cerimònia que s'ha conservat vigorosa a l'illa de Mallorca. A ple estiu, el dia de la Mare de Déu d'agost en el que avui són tants els pobles que celebren la seva festa major, es muntava la representació del *Pujament de la Verge Maria al cel*, segons uns textos literaris basats en la narració del *Flos Sanctorum*, amb més èxit sembla a les contrades de la Catalunya nova, i no cal dir al País Valencià, on s'ha fet famós el misteri d'Elx, que conserva ben viva la tradició medieval de les representacions religioses que tant abundaren a Catalunya des de la segona meitat del segle XIV.

Les obres benèfico-socials

Una conjuguinació feliç d'espiritualitat i de sentit social, cristal·litza en la creació d'institucions diverses, que poden agrupar-se en tres conceptes: hospitals, almoines, confraries. Els hospitals servien per atendre els pobres i vianants, i també els freres que, itinerants, vivien de la caritat. A part les cases dels rectors de les parròquies de Catalunya i tots els monestirs, on l'hospitalitat era norma d'obligat compliment, el país es poblà d'hospitals a les ciutats, a multitud de localitats i junt a algunes vies transitades del Pirineu i del pla. En el pla, vora la carretera de Barcelona a Tarragona per l'interior del massís de Garraf, el noble Guillem de Cervelló, el

1262, instituï un hospital que amb el nom d'Hospital d'Olesa de Bonesvalls i sota el guiatge del bisbe de Barcelona, atenia diàriament les necessitats alimentàries i d'estada de deu persones; enllà de Tarragona, vers València, prop el coll de Balaguer, la reina Blanca d'Anjou (any 1310) inicià la construcció d'un hospital, i poc després n'inicià un altre l'infant Pere, comte de Prades, a honor del qual porta el nom d'Hospitalet de l'Infant. Els hospitals de la ciutat de Barcelona, que el 1401 es fusionaren per donar pas al gran Hospital de la Santa Creu (subsistent avui dia amb la denominació popular d'Hospital de Sant Pau), es dedicaren a atendre malalts; a Lleida també s'aplegaren en un, l'any 1466. Els malalts de lepra, d'antic comptaven amb establiments específics, els hospitals del masells, que en aquells moments es posaren sota la protecció de sant Llätzer, el pobre leprós de la paràbola evangèlica del ric Epuló. Aleshores, a les grans ciutats, feineres i mercantils, en pro de l'assistència als pobres es crearen institucions noves, les més importants de les quals foren l'Almoïna de Girona i de Barcelona. Aquesta, coneguda amb el títol Pia Almoïna des de finals del segle XV, al menjador de casa seva diàriament donava dinar a 288 pobres, ço que importava unes despeses anuals que rondaven les tres mil lliures, bestretes de donatius i de les rendes dels senyorius de Garraf, Sitges, Sant Martí Sarroca, Vilafranca del Penedès i propietats diverses, donades a l'Almoïna per molts barcelonins medievals, especialment dels segles XIII i XIV.

La devoció als sants comptà amb els aliats poderosos dels membres de les confraries i del gremis, i dels questors. A honor del patró, aquells celebraven amb esplendor les festes anuals respectives, i aquests anaven de poble en poble recollint almoïnes sota l'esquer del guany d'indulgències concedides pels papes i els bisbes als benefactors i als que visitaven les esglésies i ermites assenyalades de la contrada, de les comarques veïnes, del propi país i àdhuc més enllà de les fronteres nacionals. Molts catalans es recordaven de Santa Maria de Montserrat i alguns pensaren en Sant Jaume de Galícia (Santiago de Compostela).

LA CLERECIA I L'ORGANITZACIÓ ECLESIASTICA

L'organització territorial de l'Església a Catalunya, en entrar el segle XIII, es trobava ben estructurada amb bisbats i parròquies, sense que totes elles, però, formessin una sola unitat, amb els bisbats de Girona, Vic, la Seu d'Urgell, Barcelona, Lleida, Tortosa i Tarragona de la província tarraconense, i la diòcesi d'Elna, de l'arquebisbat de Narbona.

L'organització del personal, ben trabada així mateix, skatenia a l'esquema propi de la societat feudal, segons la famosa comparació d'una piràmide amb vèrtex únic i una base amplíssima: papa, arquebisbe, bisbes, clergues, religiosos, fidels. A la jerarquia de vlors entre els diversos graons de l'escala, s'afegí un increment extraordinari del poder del Papa, que suscitàreaccions contràries per part dels estaments

inferiors que sortien en defensa d'uns drets multiseculars. Cardenals, bisbes, delegats, canonges, beneficiats, clergues sense feina ni sou, religiosos i alguns burgesos i nobles seguien i resseguien sovint els camins que conduïen a la cúria papa, ja a Roma ya a Avinyó, en espera de veure reconeguts uns drets, d'obtenir justícia, d'aconseguir una gràcia.

Els bisbes i canonges: grandesa i deficiències

Seguint una tradició antiga, l'elecció del bisbe tocava als canonges de la diòcesi respectiva, pel sistema d'aclamació, de votar o per delegació en uns compromissaris. Podien escollir una persona de la pròpia corporació o forània, clergue o bisbe. No acostumaven a durar gaire les deliberacions, però, per un si de cas, hom senyalava un termini fixe, com és ara el temps de cremar-se una candela d'un pam i cinc dits de llarga que serví per elegir el bisbe de Lleida Ponç de Vilamur el 1322. Malgrat tot, algunes vacants es perllongaren bastant, especialment de mig segle XIV en avant a causa de la incidència negativa de la situació general del país i de la intervenció excessiva del Papa. Als canonges els va passar, en efecte, que havent apartat de l'elecció els clergues i els fidels –en un to literari allunyat de la realitat, la crònica porta que Guillem de Cabanelles fou elegit el 27 de desembre del 1227 per aclamació «del clergat i del poble de la ciutat i diòcesi de Girona»–, ells, al seu torn, acabaren per ésser-ne exclosos pel Papa, el qual posà en pràctica la política de reservar-se ara un bisbat ara un altre, i acabà per reservar-se'ls tots. La intromissió papal començà al cap de la província, l'arquebisbe de Tarragona, Guillem de Rocabertí, el 1235, i seguiren el mateix camí les seus de Girona (1292), Lleida (1324), Urgell (1326), Barcelona (1334), Tortosa (1341) i Vic (1345), no pas de forma definitiva en aitals dates, i malgrat les protestes enèrgiques dels capitulars respectius. La intervenció del Papa fou demanda en manta ocasió i no faltà el cas que havent de proveir al mateix temps les mitres de Tortosa i Elna, el 1351, acceptà les persones elegides però les canvià de seu. A tots aquests els escau d'anomenar-se bisbes «per la gràcia de Déu i de la Seu apostòlica», la fórmula que feu fortuna.

Entre les vuit diòcesis, des de l'inici de la gestió d'Aspàreg de la Barca el 1215 al 1511 en què l'acabà Gonzalo Fernández de Heredia, com arquebisbes de la seu metropolitana, es compten cent noranta-vuit episcopats, no de bisbes perquè alguns ocuparen successivament vàries seus. Urgell amb 18 prelats ocupa el grau inferior en el nombre de pontificats, i Elna el superior, amb 43. És interessant de constatar que tres quartes parts de bisbes són naturals de Catalunya, i que la majoria de la part restant procedeix de territoris de la confederació catalano-aragonesa (Aragó, València, Narbona, Montpeller, Mallorca, de més a menys) i sols uns quants de terres llunyanes (Normandia, Itàlia, França en general, Galícia i Sevilla). Sota aquesta òptica pot afirmar-se que la diòcesi de Girona és la més catalana de totes per comptar vint-i-quatre bisbes originaris del Principat i quatre de foranis, i l'arquebis-

bat de Tarragona, el que menys amb deu forasters i nou del país. A l'interès dels prelats per regir personalment les diòcesis durant la primera meitat del període que estudiem, se succeí un esperit d'absentisme greu que afectà les diòcesis de manera discontinua; Lope Fernández de Luna, en tres anys de pontificat (1349-1352), no s'acostà mai al seu bisbat de Vic.

Un bon nombre de bisbes porten cognoms il·lustres, en correspondència a les famílies de la noblesa i alta burgesia, que de fet acaparaven els capítols canònics dels quals aquells procedien. Hi és present la família reial en la persona de l'infant Joan d'Aragó, fill de Jaume II (presentat per bisbe a l'edat infantívola de 12 anys); hi estan representades també les antigues famílies d'arrel pirenenca: Vilamur, Urtx, Erill i Pallars, i els llinatges de les terres mitjanes i les planures: Centelles, Gualba, Gurb, Cruïlles, Anglesola, Mont-rodon, Castellbisbal, Rocabertí (tres d'ells arquebisbes de Tarragona en poc més de cent anys), Fenollet, etc., i no cal dir, les importants Montcada i Cardona.

Uns bisbes han assolit la fama pels seus escrits: Joan de Casanova, bisbe de Girona (1431-1436) i Joan Margarit, bisbe també gironí (1462-1484). D'altres han aconseguit renom per haver renunciat al bisbat: Pere de Puigvert, bisbe d'Urgell (1204-1230) es retirà al monestir de Santes Creus amb una pensió vitalícia; el conqueridor d'Eivissa i Formentera, Guillem de Montgrí (1235-1238), deixà la seu arquebisbal i fundà la cartoixa de Sant Pol de Mar. Se sap que el bisbe de Barcelona fra Bernat Peregrí (1288-1300), morí pobre, i es diu el mateix de Gastó de Montcada, prelat de Girona (1328-1334). Gaudiren entre el poble fama de santedat el bisbe de Lleida Berenguer de Peralta (1256) i l'arquebisbe Pere Sagarriga (1407-1418), però sobretot Bernat Calvó, piadós abat de Santes Creus i gran prelat de Vic (1233-1243), la darrera de les persones que oficialment es veneren com a sentes per aclamació popular, sense les proves que acordà en avant la comissió pontificia, creada aleshores. No estarà de més dir que trenta-cinc bisbes professaven en un orde religiós, essent preferits els benedictins, a continuació els dominicans, i seguits d'augustinians, framenors, cistercens, mercedaris, del Came i de Calatrava.

El capítol de canonges, compost d'individus amb títol de dignitat, com és ara ardiaca i degà, i amb títol simple de canonge, i un de sol per bisbat –tret de Lleida que comptà amb el de Roda–, exercia una gran influència degut a la procedència social dels seus membres i al poder econòmic basat en l'acumulació de varies prebendes i beneficis en una sola mà, una excepció freqüent a la llei que ho prohibia taxativament. El nombre de capitulars de cada catedral fou fixat pel cardenal de Santa Sabina l'any 1229 al curs de la visita particular efectuada a cada lloc en qualitat de delegat papal, entre divuit i quaranta membres. El canonges fores homes de gran cultura, apres a les universitats més famoses d'aleshores: Bolonya, Montpeller, Lleida, Avinyó...

Rectors i beneficiats. Nombre elevat de clergues

El clergat inferior es repartia en tres grups: els responsables de la cura d'ànimes a les parròquies (rector, vicari perpetu, vicari), els beneficiats i els desvagats, que esperaven obtenir una parròquia o un benefici. El nombre de parròquies va augmentar molt poc al curs de la Baixa Edat Mitjana; la fundació de benefici, en canvi, es multiplicà extraordinàriament fins al punt que en un mateix altar convivien quatre i més clergues, per manca d'altre espai disponible, i s'ompliren de beneficis moltíssim capelles i ermites, particulars i públiques. Tot amb tot, el nombre de clergues va créixer molt més encara, de manera que per aconseguir un ofici, els calia pidolar una gràcia al Papa o als patrons dels beneficis, i per no morir-se de gana, havien de llogar-se per substituir els titulars que s'absentaven per raó d'estudis, motius familiars o bé per administrar millor l'acumulació de beneficis.

L'ingrés a l'estament eclesiàstic s'aconseguia amb la recepció de la tonsura, que conferia el bisbe a la jovenalla dels escolans, mínimament preparada pel rector de la parròquia. Qui volia seguir endavant en el camí de les ordres fins al sacerdoci —terme obligatori en teoria per a qualsevol tonsurat—, li era necessari seguir uns cursos de formació humanística i teològica a les escoles de nivell mitjà de la catedral i les situades a les principals ciutats dels bisbats, sobretot als caps d'ardiaconat i deganat. Aquells que no seguien la carrera eclesiàstica (un deu per cent o més dels tonsurats, sembla) es guanyava la vida com els altres joves del veïnatge, es casava com ells i es divertia com ells, sense que això significués mai que perdia la consideració de persona eclesiàstica, i per tant subjecte al fur de l'Església, si portaven tonsura o una senyal qualsevol que indiqués la seva condició de clergue, a la qual no volien renunciar perquè, àdhuc en casos de perpetrar robatoris, crims i excessos greus, a la justícia civil, preferien l'eclesiàstica, més benèvola a pesar de disposar de presons, de grillons i cadenes, i de condemnar-los a pa i aigua. Amb tot, tanta proliferació de clergues, casats i solters, fou un motiu de constants conflictes entre ambdues autoritats. Els bisbes sortien sempre en defensa dels clergues, fos quina fos la seva situació.

Economia i sistema legislatiu

L'economia eclesiàstica comprava amb dues fonts principals de finançament: el capital i els donatius. Aquests consistien en ofrenes en espècie i en diners, bé manades a la llei, per exemple els delmes i primícies dels fruits collits (blat, ametlles, etc), i les quantitats taxades per la prestació d'un servei (baptisme, celebració de misses, etc), bé les voluntàries (ciris, oli per a les llànties, obsequis, etc), que beneficiaven les administracions dels edificis, de les institucions i de les persones segons uns mòduls preestablerts i la voluntat dels fundadors i donants. El capital es diversificava en béns immobles i en censals, és a dir els rèdits que produïa un capital

esmerçat en un préstec-compra, entorn al 5 %. La quantitat o salari que es considerava mínim per a viure-hi un clergue, més mal que bé, era de 20 lliures l'any.

Per la via dels donatius i les compres, els bisbes, les catedrals i el monestirs, també certes institucions, arribaren a posseir uns capitals bastant considerables que, a remolc dels canvis de moneda i la davaluació, no foren mai grassos; estigué a l'ordre del día, per tant, l'acumulació de prebendes i beneficis, i s'hagué de recórrer sovint a la redotació de capitals, a profit de l'alta clerecia. L'administració dels senyorius, que l'acumulació de capital propicià i el sistema feudal afavorí, comportà conflictes greus amb els reis i els nobles. Són famoses les lluites cròniques dels bisbes de Girona i els comtes d'Empúries, del bisbes de Vic i els Montcada o Cabrera que es repartien la ciutat osonenca mig a mig, i dels arquebisbes de Tarragona amb els cònsols de la ciutat pel senyoriu episcopal d'aquesta i el Camp que acabà en una concòrdia el 1345. El bisbe de Barcelona Ponç de Gualba, per la seva banda, topà fortament amb la voluntat ferma de la gent de la ciutat que no cedia davant les censures d'excomunió i entredit posades en pràctica durant quatre anys, en el que cesaren les celebracions de les cerimònies religioses i les misses, en diumenges y festes inclosos, i acceptà la sentència arbitral dictada el 1310 per rei Jaume II i el bisbe de València, que reduïa l'import del lluïsmen d'un terç del preu de venda al 14 % o 20 % a la ciutat i als contorns de l'«hort i vinyet», respectivament.

Tres eren els mitjans per controlar, corregir i esmenar la marxa de l'Església i dels cristians: la visita pastoral, els sínodes i els concilis. El punt de partida de tot se situa en el concili provincial de Lleida del 1229 que presidí el cardenal de Santa Sabina Joan Halgrin d'Abbeville en qualitat de delegat del papa a la península ibèrica per posar en marxa les decisions del concili general Laterà IV (1215), especialment la reforma dels costums dels clergues i de la gent, i la celebració de concilis i sínodes. D'allà arrenca el notabilíssim conjunt de setanta-sis concilis, des de l'esmentat del 1229 que figura escrit amb lletres d'or als annals de l'Església catalana fins al darrer d'aquest període el 1476; a l'endemig, el 1330, sota la guia de l'infant Joan d'Aragó, administrador de Tarragona, es portà a terme una interessant recopilació de les constitucions aprovades pels primers vit-i-sis concilis celebrats, ja sia a Tarragona, ja sia a les ciutats de Lleida, Barcelona, Girona, Tortosa...

Els sínodes, és a dir l'aplega de tots els sacerdots responsables de la cura pastoral i alguns clergues i religiosos presidits pel diocesà, es celebraren sempre a la catedral de la respectiva diòcesi i duraven tres dies, en els que es tractava de la problemàtica religiosa, moral i social dels clergues i dels fidels. Els assistents devien emportar-se una còpia manuscrita dels acords aprovats i comunicar-los als clergues i fidels de la parròquia. Tanta actividad legislativa empresa a nivell diocesà i provincial, impressiona als estudiosos d'avui dia.

Amb el suport de les constitucions aprovades i l'imperatiu del deure episcopal de vetllar, els bisbes dedicaren bona part del seu temps a visitar personalment o per delegat tota la geografia diocesana, comprovant l'estat dels edificis i dels objectes de

culte, la vida dels clergues i la conducta moral de la gent, a fi d'ordenar les esmenes oportunes i dictar les disposicions per arrencar els vicis i plantar les virtuts, un objectiu repetit constantment a la documentació que aquesta activitat comportava d'escriure, especialment els decrets de visita i les actes d'inspecció i de consulta, anotats en registres, que constitueixen sèries importantíssimes dels arxius de Barcelona (1303), Girona (1314) i Vic (1330), i són una font inesgotable de termes per a l'investigador actual.

Els ordes religiosos

Els ordes religiosos de Catalunya presenten en el seu conjunt un panorama de gran vitalitat en els segles XIII-XV, car alhora que la vida religiosa anà cessant a comunitats petites de tipus monàstic, explotà la florida dels medicants, que en el segle XV ressorgiren en una important reforma franciscana, i es fundà la cartoixa de Santa Maria de Montalegre (1415) que recollí la llavor plantada abans a Sant Pol del Maresme (1265) i a Vallparadís de Terrassa (1344). L'ascetisme cartoixà es difongué mercès a la divulgació d'obres piadoses escrites per Bonifaci Ferrer (1355-1317), valencià, que alternà la responsabilitat d'alts càrrecs dintre l'orde amb el de compromissari de València al compromís de Casp, i de traductor de la Bíblia al català.

A l'entrada del segle XIII, quan les ciutats es renoven i amplien, el monaquisme tendí a la baixa, i de mica en mica l'afecte de la gent vers els monestirs es decantà als convents medicants. En un intent d'adaptar-se millor a les noves circumstàncies, els monestirs de monjos i monges benedictins de Catalunya i Aragó s'agruparen formant la Congregació Claustral Tarragonense i Cesaraugustana, originada vers el 1215 i retocada el 1336. Es regí pel capítol que proclamà constitucions i envià visitadors a les cases d'ambdues províncies, que no impediren que el relaxament entrés a l'interior de moltes comunitats. Per això i a indicació de Ferran II, la congregació de Valladolid, on vigia un esperit de severa observança monàstica, es feu càrrec dels monestirs de Monstserrat, Guíxols i Sant Benet de Bages per a reformar-los. L'espiritualidad cistercenca, en canvi, va atreure un bon nombre de vocacions i comprà amb els mitjans suficients per fundar de nou sis monestirs masculins i onze femins al llarg dels tres-cents anys.

Més d'acord amb els nous temps i més en consonància amb les novelles manifestacions dels sentiments religiosos, els ordes medicants se situaren dintre les poblacions per a trobar-se ben a la vora de la gent i poder resoldre-li millor les necessitats de caire espiritual. Arribats en dates diverses, s'establiren a les principals ciutats i centres comercials de Catalunya: Barcelona, Castelló d'Empúries, Girona, Perpinyà, Vilafranca de Conflent, Vic, Manresa, Lleida, Balaguer, Valls, Tarragona, Tortosa... Els dominicans, tal vegada els primers en arribar vers el 1221, fundaren en tres segles 13 convents masculins i dos femenins, es dedicaren a la defensa de la puresa de la fe i a la propagació del rosari. En les controvèrsies sobresortí Ramon

Martí (1230-1284), de Subirats, coneixedor de les llengües àrab i hebrea; i en la literatura piadosa, amarada d'humanisme, Antoni Canal, autor de l'obra *Scala de Contemplació* (1400); en santedat, Vicent Ferrer, germà de l'esmentat Bonifaci, cèlebre per les predicacions, dites sempre en català arreu d'Europa on anà, la fama de taumaturg i els grups de patètics flagel·lants que no l'abandonaven mai. El moviment franciscà, segurament el segon en arribar, poc abans de 1229, es propagà ràpidament i comptà amb 21 convents. Exposaven una espiritualitat voluntariosa, amable i senzilla d'amor a Déu i a la naturalesa. Per sobre de tots els franciscans catalans, es destaca la personalitat senyera de Ramon Llull, del tercer orde de sant Francesc, eminent en idiomes, filosofia, teologia, unció espiritual i literatura piadosa, escrita en llatí i en català; la doctrina del lul·lisme s'estengué a tot Europa. El segon orde franciscà, el de les clarisses, fundà dinou convents en tres centúries; un d'ells, el de Santa Maria de Pedralbes, de Barcelona, fou fundat per la reina Elisenda de Montcada el 1326 i hi visqué com a monja. L'orde dels carmelitans entrà a Catalunya per la porta de Perpinyà el 1255, i s'hi assentà en dotze centres. La figura de Guiu Terrena, bisbe, inquisidor, conseller de reis i escriptor de temes sobre escriptura, teologia, polèmica i pietat, d'entre els carmelitans llueix amb un gran prestigi d'home intel·lectual.

Hem d'esmentar, d'entre els altres ordes medicants establerts a Catalunya, la fundació netament catalana de l'orde de la Mercè per obra de Sant Pere Nolasc amb la intervenció del rei Jaume I i l'assessorament de Sant Ramon de Penyafort. Amb uns orígens embolcallats en la foscor de la llegenda, allà el 1218, l'associació de cavallers, que el 1318 es transformà en orde clerical i mendicant, afegí als clàssics tres vots religiosos el quart de la redempció de captius, que arribava àdhuc a l'ofrena de la pròpia persona en substitució d'un presoner cristià que perillava en la seva fe. S'obriren cases a Girona (1222), Lleida (1225), Tàrraga i Perpinyà (1227) i a altres poblacions en el nombre de quinze, als territoris del Principat a més de la branca femenina fundada l'any 1265 per santa Maria de Cervelló, que en atenció a les obres de caritat que prodigava, va rebre el sobrenom de Maria dels Socors.

ESGLÉSIA I ESTAT

L'estreta relació que existí entre l'autoritat religiosa i la civil en tots els assumptes de la vida medieval, es manifesta de forma esclatant en el tractament que se seguí per tractar els temes de la inquisició i el cisma, bàsicament religiosos.

La inquisició

Com que la defensa de la puresa de la fe que professava la comunitat catalana interessà de manera semblant als reis i als bisbes, coincidiren en la idea d'establir un

tribunal que es dedicués a cercar els suspects d'heretgia, per a jutjar-los, castigar-los i condemnar-los a la pena capital o la presó perpètua —de les que pocs lograren escapar-se—, que importava la confiscació immediata dels seus béns; l'execució de la pena capital, però, la portava a terme el braç secular. A Catalunya, el tribunal, nascut de la necessitat de defensar-se dels propagadors de les doctrines càtares i valdeses, va rebre la seva institucionalització en temps de Jaume I i en la forma aconsellada per sant Ramon de Penyafort, qui logrà adscriure'l a l'orde dominicà, que ell professava. A la segona meitat del segle XIII, conegué un període d'activitat intensa contra uns grupets escampats a les muntanyes de Prades i de Siurana i contra unes bandes que infectaven les valls pirinenques, on els caps dels heretges de la contrada, Arnau i Ermessenda de Castellbò foren condemnats a títol pòstum i exhumades les seves restes. Vers el 1279, un dels grups matà a cops de pedra l'inquisidor Pere de Cadireta, qui, per aquesta raó, ha estat venerat com a sant al lloc del seu martiri, La Seu d'Urgell, i a Moià, la vila natal. Després d'un període de més calma, trencada pel sorollós judici dels templers que acabà en sentència absolutòria el 1312, la inquisició, a mans de Nicolau Eimeric, va conèixer el temps de màxima activitat i energia, per recaure de nou en quietud i afebliment. Aprofitant-se d'aquest estat de coses, el rei Ferran II, el 1483, implantà a Catalunya la inquisició castellana i nomenà inquisidor a Torquemada, que ja ho era de Castella, malgrat la resistència que hi oposaren les nostres autoritats.

El Cisma d'Occident

Els cardenals francesos, tres d'italians i Pere de Luna, aragonès, que a Fondi, el setembre de 1378, elegiren papa al francès Robert de Ginebra, que amb el nom de Climent VII s'instal·là a Avinyó, es col·locaren en contra del papa de Roma, Urbà VI, arquebisbe estat de Capri, que ells mateixos i la resta de cardenals havien proclamat pontífex el mes d'abril anterior, coaccionats segons sembla per la pressió del poble romà, que en volia un de la ciutat. L'existència simultània de dos papes i la consegüent de dues cúries, en una època d'extremat centralisme pontifical, provocà de manera inevitable l'escissió de la unitat dins l'Església i la formació de dos blocs antagònics, en els que al costat dels eclesiàstics militaren els reis, qui seguien el principi de triar l'obediència que els semblava legítima i s'avenia més amba la seva política. Així, un succés d'ordre intern de l'Església, es convertí en un afer general, que engolí homes, diners, ciència, paper i tinta a mars, en els 39 anys que durà el conflicte i uns quants altres en què cuallà fortament el conciliarisme, la doctrina que defensava la primacia del concili sobre el papa. De tots els protagonistes, sobresurt per mèrits propis el celebèrrim Pere de Luna, esdevingut Benet XIII després de Climent VII, que als darrers temps, abandonat de les nacions, es refugià a la fortalesa de Peníscola, del territori del rei d'Aragó. Pregonament convençut de la seva legitimitat, tossut a més no poder, de vida personal intègerrima, no va voler cap

de les solucions que se li presentaren i fou depositat solemnement l'any 1417 al concili de Constança. Poc després, la Corona d'Aragó i els bisbats catalans, es retiraren de l'obediència de Benet XIII i se subjectaren a Martí V, el papa de Roma. La nova es feu pública a Perpinyà al curs d'un sermó que pronuncià Vicent Ferrer, un dels més fervents partidaris de la causa de Pere de Luna fins aquell moment.

Els bisbes i eclesiàstics més eminents de Catalunya, llevat de l'abat de Montserrat, estigueren sempre al costat del papa d'Avinyó, i el defensaren tothora, primer contra el rei Pere el Cerimoniós que imposà a la força el seu criteri d'indiferència o neutralitat i després en desacord amb Ferran I qui, no fent cas de les decisions preses per aquells al concili provincial de Barcelona de 1416, els obligà a traslladar-se a Constança i a participar del concili que s'hi estava celebrant. Sota l'obediència nova de Martí V, tots foren ratificats en els càrrecs episcopals que exercien, i Francesc Climent Sopera, fidel tresorer i persona adicte totalment a Benet XIII, bisbe estat de Mallorca, Tortosa i Barcelona, retornà novament a aquesta seu des de l'arquebisbat de Saragossa, en la consideració de patriarca d'Alexandria. Fóra llarg d'esmentar els noms dels eclesiàstics i personatges importants que visqueren intensament l'espina punyent del Cisma i la subsegüent problemàtica dolorosa del conciliarisme –que es cobrà una víctima en la persona del bisbe de Vic Jordi d'Ornós creat cardenal per l'antipapa Fèlix V i depositat el 1443. Tanmateix, però, devem referir-nos a mestre Felip de Malla, canonge barceloní i conegut autor de sermons i d'un tractat literari-piadós, de gran predicament al concili de Constança, i al així mateix canonge de Barcelona, Joan de Palomar, qui en nom del papa Eugeni IV obrí les sessions del concili de Basilea (1431-1439), i en representació d'aquest s'arribà a Praga a dialogar amb els heretges hussites i a Viena per a reformar la seva universitat.

BIBLIOGRAFIA

Una visió global de la història religiosa centrada en els bisbats i els principals monestirs de Catalunya, l'ofereix Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las Iglesias de España*, 22 v, Madrid 1802-1852 (el seu germà Joaquín Lorenzo Villanueva figura com autor dels sis primers volums). Interessen concretament: 5, Tortosa; 6, tortosa i Vic; 7, Vic; 8, Vic i Solsona; 9, Solsona, Àger i Urgell; 10 i 11, Urgell; 12, Urgell i Girona; 13 i 14, Girona; 15, Girona i Roda; 16, Lleida; 17, Lleida i Barcelona; 18, Barcelona; 19, Barcelona i Tarragona; 20, Tarragona. – Episcopologis principals: Sebastián PUIG Y PUIG, *Episcopologio de la sede bercinonense. Apuntes para la historia de la Iglesia de Barcelona y de sus prelados*, Barcelona 1929. Del mateix autor, *episcopologio barcinonense. Pedro de Luna, último Papa de Avinón (1387-1430)*, Barcelona 1920. R., O'CALLAGHAN, *Episcopologio de la Santa Iglesia de Tortosa*, Tortosa 1920. Juan Luis de MONCADA, *Episcopologio de Vich*, t. 2 (s. XIII-XVI), Vic 1894. Emilio MORERA Y LLAURADÓ, *Tarragona cristiana. Historia del arzobispado de*

Tarragona y del territorio de su provincia (Cataluña Nueva), t. 2, Tarragona 1899 (19901) i t. 3, Tarragona 1954. Josep BLANCH, *Arxiepiscopologi de Tarragona*, 2 v., Tarragona 1951. Francisco MONSALVATGE Y FOSSAS, *El obispado de Elna*, v. 21 i 22 de «Noticias históricas», Olot 1911-1914. M. PUIGGARI, *Catalogue des évêques d'Elne*, Perpinyà 1842. —Obres que publiquen documentació: Petrus de MARCA, *Marca Hispanica sive limes hispanicus hoc est, geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum*, París 1688; edició anastàtica, Barcelona 1972. Johannes VINCKE, *Documenta selecta mutuas civitatis Arago-Cathalaunicae et Ecclesiae relationes illustrantia*, Barcelona 1936. *Diplomatario de San Raimundo de Penyafort*, ed. José RIUS SERRA, Barcelona 1954. — Concilis i sínodes: Antonio Agustín, *Constitutionum provincialium tarraconensium, libri quinque*, Tarragona 1589. Josep M. PONS GURI, *Constitucions conciliars tarraconenses (1229-1330)*, «Analecta Sacra Tarraconensia» XLVII-XLVIII. Tomàs NOGUER I MUSQUERAS i Josep M. PONS GURI, *Constitucions sinodals de Girona de la primera compilació*, «Anales del Instituto de estudios gerundenses del Patronato Jose M.ª Quadrado» XVIII (1966-1967), 49-213. —Ordes religiosos: Antoni M. TOBELLÀ, *Cronologia dels Capítols de la Congregació Claustral tarraconense i cesaraugustana (primera part: 1219-1661)*, «Analecta montserratensia» 10 (1964), 221-398. Antoni M. TOBELLÀ i Ansari MUNDÓ, *Documents del primer segle de la Congregació Claustral Tarraconense*, «Analecta montserratensia» 10 (1964), 399-455. Pedro SANAHUJA, *Historia de la Seráfica provincia de Cataluña*, Barcelona 1959. Manuel Mariano RIBERA, *Centuria primera del real y militar Instituto de la ínclita religión de Nuestra Señora de la Merced redempción de cautivos christianos*, Barcelona 1726. —Moviments herètics: José POU MARTÍ, *Visionarios, beguinos y fraticelos catalanes de los siglos XIII y XIV*, Vic 1930. Jordi VENTURA, *Els heretges catalans*, Barcelona 1963. Eufemià FORT I COGUL, *La Inquisició*, ed. Aedos, b. 1873.